

**СПЕЦИФІКА МОДЕЛЮВАННЯ
СИНТАКСИЧНОГО РІВНЯ
СТРУКТУРИ МОВИ**

У статті розглянуто важливу проблему, пов'язану зі специфікою моделювання синтаксичних явищ сучасної української літературної мови. З опертям на дві лінгвістичні операції – відображення та контамінування – запропоновано моделі (графічні та аналітичні) основних синтаксичних одиниць: словоформи, словосполучення, словоз'єднання, речення, надфразної єдності та тексту.

Ключові слова: синтаксичний рівень мови, графічні та аналітичні моделі, операції відображення та контамінування, словоформа, словосполучення, словоз'єднання, речення, надфразна єдність та текст.

В статье рассмотрена важная проблема, связанная со спецификой моделирования синтаксических явлений современного украинского литературного языка. Основываясь на двух лингвистических операциях – отображения и контаминирования, – предложены модели (графические и аналитические) основных синтаксических единиц: словоформы, словосочетания, словосоединения, предложения, сверхфразового единства и текста.

Ключевые слова: синтаксический уровень языка, графические и аналитические модели, операции отображения и контаминирования, словоформа, словосочетание, словообъединение, предложение, сверхфразовое единство и текст.

Syntax is the highest level in the system of the language structure. Everything that is formed, classified and functions at previous language levels like various units of phonology, morphology, lexicology, is accumulated and gains communicative importance precisely in syntax. Syntax as a highest level of linguistic structure differs from others, first of all, in quantitative parameters. This objectively gives rise to some difficulties in researching and describing the syntactical language structure. In our opinion, description system becomes efficient and consistent within the context of three basic categories: unit, links, model.

Syntactic models are structural or functional analogues of real language and speech constructions in generalized or if needed also in symbolic form. Modeling of basic syntactic units in modern Ukrainian literary language is based on two main

procedures: reflection and contamination. The essence of the first one is connected with changing certain speech or language unit with any of its symbols (or with graphic signs) of the same with this unit category, and essence of the second one lies in combination in one analytical expression a certain set of different models of any linguistic phenomenon, received in assigned text corpora or in the list of linguistic units because of reflection procedure. Using potential possibilities of the above-mentioned universals has enabled us to create models of main syntactic units at the pre-communicative level – word-forms, word groups, word connections, at the second level – sentence as a main communicative unit, at the third one – over-phrase unity and text.

Linguistic modeling is an efficient tool for scientific research, and also a method to present its results. It is especially relevant at syntactic language level due to its specificity. Taking into account this issue, researching processes of modeling syntactic phenomena remains promising, for example, in modeling kinds of word groups, complex /compound sentences, syntactic link etc.

Key words: syntactic language level, graphic and analytical models, operations of reflection and contamination, word-forms, word groups, word connections, sentence, over-phrase unity, text.

Рівні мовної структури – це складові частини, автономні механізми мовної системи, кожна з яких має свій тип й арсенал мовних одиниць, свій мовний простір, а також функційне навантаження [12, с. 513]. У цьому разі одиниці кожного наступного рівня будують зазвичай з одиниць попереднього, а вони відповідно набувають нової якості в цій лінгвістичній ієрархії. Очевидним є те, що практично в усіх реально функційних системах мотивованого членування мови на її основні яруси замикає відповідні ієрархічні ланцюги синтаксис, який, на думку І. Вихованця, посідає в системі мовних рівнів вершинне місце [12, с. 457]. Саме на синтаксичному рівні постає кінцевий лінгвістичний продукт унаслідок взаємодії всіх ланок, що перебувають на різних ярусах структури мови, і який стає будівельним матеріалом для формування комунікативно орієнтованих конструкцій, різних синтаксичних одиниць, що вможливають виконання всіх потрібних функцій. У синтаксисі в такий спосіб, за А. Загнітком, відтворено взаємодію мовних фактів у їхній цілісності й викінченості [4, с. 7]. Усе, що сформовано, класифіковано і функціонує на попередніх мовних ярусах як ті чи ті одиниці фонології, морфології, лексикології,

закумуляовано й набуває комунікативної значущості саме в синтаксисі. Це засвідчує динаміку взаємодії рівнів мови, перехід мовної одиниці з одного рівня на інший, а отже, і відповідні ієрархічні відношення мовних ярусів. Отже, цілком закономірно в системі основних ярусів, підсистем загальної структури мови синтаксис відіграє особливу, винятково важливу та стабільно лише йому визначену роль.

Синтаксис як вершинний ярус структури мови відрізняється від інших передусім за кількісними параметрами. З огляду на це ключовим залишається усвідомлення того, що синтаксичні одиниці (одна з фундаментальних категорій синтаксичного рівня мови) не можна подати якимось закритим чи відкритим списком, як, наприклад, фонемі чи морфемі, з одного боку, або лексемі й словоформі, з іншого. Кількість синтаксичних одиниць, утілюваних у мовленнєвих ланцюгах, і зокрема кількість синтаксичних конструкцій: речень, словосполучень тощо, – не просто надзвичайно велика, теоретично вона нескінченна. Щодо цього Е. Бенвеніст зауважує: «Фонемі, морфемі, слова (лексемі) можуть бути перераховані. Їхнє число скінченне. Число речень нескінченне» [3, с. 447]. Синтаксис наповнений структурно й функційно значущими категоріями всіх мовних рівнів, а отже, його одиницями є певні субстанції, представлені набором фонем, послідовністю морфем, словосполученням слів, сукупністю якихось конструкцій, що складаються, своєю чергою, з фонем, морфем, слів. У зв'язку із цим і постають об'єктивні труднощі у вивченні й описі синтаксичного ладу мови. Водночас цим зумовлена нагальна потреба в побудові ефективної й – найосновніше – несуперечливої системи опису синтаксичного ладу мови, зокрема й української, що, на нашу думку, стає можливим лише в контексті трьох фундаментальних синтаксичних категорій: одиниця, зв'язок, модель. Витлумачення останніх у найзагальніших рисах можна подати в такий спосіб: *синтаксичні одиниці* – функційно марковані й вільно відтворювані мовленнєві ланцюги, а також їхні граматично значущі фрагменти; *синтаксичні зв'язки* – семантико-граматичні відношення між компонентами мовленнєвих ланцюгів;

синтаксичні моделі – структурні чи функційні аналоги реальних мовних і мовленнєвих побудов у їх узагальненому, а в разі потреби й символічному поданні.

Мета запропонованого дослідження – схарактеризувати специфіку моделювання синтаксичного рівня структури мови, спираючись на принципи побудови лінгвістичних моделей та процедуру моделювання основних синтаксичних одиниць української мови, до яких уналежнюємо, зокрема, словоформу, словосполучення, словоз'єднання, речення, надфразну єдність та текст [10, с. 103–121].

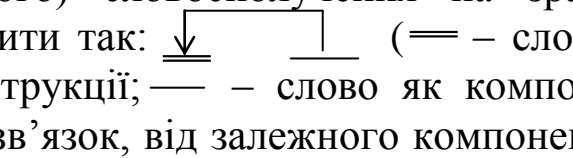
Окремі аспекти побудови синтаксичних моделей подано в працях М. Андреєва [1], А. Мухіна [6], І. Ревзіна [7], Н. Арват [2], А. Загнітка [4], І. Севбо [8], І. Меншикова [5] та ін. Переважно моделювали дві синтаксичні одиниці – речення та словосполучення, використовуючи *графічні* (певні синтаксичні явища представлені як графи) та *аналітичні* (послідовності буквених символів, своєрідні формули, образи, що постають під час відображення множинних слів на множину тих класів, до яких ці слова входять) моделі. Як засвідчує певний досвід [9], моделювання синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови відбувається здебільшого на базі двох основних операцій: *відображення* й *контамінування*. Перша пов'язана із заміною певної мовленнєвої чи мовної одиниці якимсь її символом того класу, до якого ця одиниця належить; утім, такий символ може бути і графічним. Сутність операції контамінування полягає в поєднанні в одному аналітичному виразі певної сукупності різних моделей того чи того лінгвістичного явища, одержаних у заданому корпусі текстів чи в списку лінгвістичних одиниць унаслідок операції відображення.

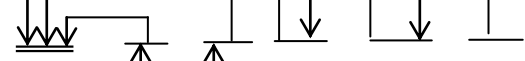
Безумовно, що в межах окремої наукової статті немає змоги докладно розкрити всі потенційні можливості зазначених метамовних універсалій для процесу синтаксичного моделювання, утім, найзагальніші з них убачаємо в такому. У трирівневій системі основних синтаксичних одиниць української літературної мови на першому рівні, докомунікативному, постають моделі словоформи,

словосполучення, словоз'єднання, на другому – речення як основної комунікативної одиниці, на третьому – надфразної єдності й тексту.

Модель словоформи. Це будь-яке її символічне подання внаслідок застосування лише однієї операції – відображення множини слів на множину їхніх класів. Модель словоформи, її образ, символ використовують у синтаксисі переважно як компонент моделі складнішого мовленнєвого ланцюга, його фрагмент, тобто у складі певної синтаксичної одиниці, передусім словосполучення й словоз'єднання. В аналітичних моделях словоформу, зокрема, подають переважно символом парадигматичного класу (частини мови), до якого вона належить, або синтагматичного (члена речення) залежно від виконуваних у мовленнєвому ланцюзі функцій. Наприклад, змодельовати компоненти (словоформи) словосполучення на зразок *прочитаний роман і задоволений роботою*, що наповнені однаковими парадигматичними класами, можна, поставивши стрижневе слово першим: **Ім Дк** та **Дк Ім** (**Дк** – дієприкметник; **Ім** – іменник). У таких моделях словоформи функціонують як складники.

Модель словосполучення. Це певна послідовність символів, зазвичай символів словоформ, із зазначенням синтаксичних зв'язків між ними, а також послідовності розташування. Словосполучення може бути подане як графічними, так й аналітичними моделями. У графічних моделях маркують стрижневе слово, диференціюють синтаксичні зв'язки між компонентами синтаксичної конструкції, застосовуючи певну символіку. Наприклад, графічну модель простого (двокомпонентного) словосполучення на зразок *літній день* можна представити так:

можна представити так: (= – слово як стрижневий компонент конструкції; — – слово як компонент конструкції; ← – підрядний зв'язок, від залежного компонента до головного). Так само будують графічні моделі багатоконпонентних словосполучень на зразок *подарувати книги та зошити учням*

молодшої школи: (↔ – сурядний зв'язок). Аналітичні моделі наведених словосполучень

наповнюють певними символами відповідно: **Ім Пр; Ін Ім Ім Ім Пр Ім** (Пр – прикметник; Ін – інфінітив).

Модель словоз'єднання. Принципи побудови моделей словоз'єднання (поєднання двох чи більше повнозначних слів на основі сурядного зв'язку або інших семантико-граматичних відношень, що не є власне підрядним зв'язком [11, с. 13]) практично однакові, оскільки структурна організація цих конструкцій практично ідентична. Відмінність полягає лише в тому, що в словоз'єднанні щонайменше два стрижневі компоненти, а не один, як у словосполученні (поєднання двох чи більше слів на основі сурядного зв'язку чи структурні аналоги предикативної основи двоскладного речення, яка через ті чи ті причини виявилася в докомунікативному функційному полі). Наприклад, структурні моделі словоз'єднань *учителі й учні, працювати й учитися; учень перечитав* матимуть такий вигляд: $\overline{\uparrow} \quad \overline{\uparrow}$ (для перших двох) і $\overline{\uparrow} \quad \overline{\uparrow}$ (для останнього, де $\leftrightarrow$ – предикативний зв'язок). Відповідно аналітичні моделі: **Ім Ім; Ін Ін; Ім До** (До – особова форма дієслова).

Модель речення. Максимально узагальнену модель речення вможливорює поєднання в процедурі моделювання трьох його складників: операції контамінування образів; системи синтагматичних класів, яка охоплює синтагматичні класи першого рангу (конструктивні центри речення: підмет, присудок, головний член односкладного речення) та другого рангу (слова й синтаксично зв'язані групи слів, безпосередньо підпорядковані конструктивним центрам речення, що являють собою п'ятикомпонентну систему: субстантивний, ад'єктивний, адвербіальний, інфінітивний та предикативний поширювачі); можливості переходу до цієї системи як від парадигматичних класів, так і від парадигматичних словосполучень. Оскільки під час побудови моделі речення до неї входять образ предикативної основи й поширювачі цієї основи, то це й дає змогу кваліфікувати відповідний аналітичний вираз як модель речення, модель усієї синтаксичної одиниці, а не якогось окремого її фрагмента. У такий спосіб моделі окремих типів речень за допомогою операції контамінованих образів можуть бути об'єднані в їхню

загальну модель. Наприклад, речення *Сьогодні Україну вважають демократичною державою* може бути зразком загальної моделі односкладного речення: **в а В а** (**а** – субстантивний поширювач, **в** – адвербіальний, **В** – головний член односкладного речення), а речення *Вдень друзі в школі зустрілися* – зразком загальної моделі двоскладного речення: **в^А а Б** (**А** – підмет, **Б** – присудок).

Модель надфразної єдності. Ця модель є послідовністю речень, що утворюють цю синтаксичну одиницю, із зазначенням зв'язку між ними, який може бути ланцюговим, паралельним, еліптованим, парцельованим (членованим) та кільцевим. Наприклад, модель надфразної єдності на зразок *Я підійшов до столу. На столі лежали важливі документи. Їх терміново потрібно було передати у відділ* є такою: **S^лS^лS** (**S** – речення як синтаксична одиниця; **л** – ланцюговий зв'язок).

Модель тексту. Це символічний образ певної сукупності основних синтаксичних одиниць, з яких побудований модельований текст. Такими одиниця є словоформа (**W**) – *Аптека* (напис на будівлі); словосполучення та словоз'єднання (**C**) – *Залізничні каси* (напис на будівлі); речення (**S**) – *Люби свій край!* (напис на білборді); надфразна єдність (**L**) – *Це наш улюблений учитель. Він досконало знає свій предмет. Його випускники працюють по всій Україні.* Моделі українського тексту (**T**), що репрезентовані лише одним з названих компонентів, є базовими: **T = (W)**; **T = (C)**; **T = (S)**; **T = (L)**.

Беззаперечно, що лінгвістичне моделювання є ефективним інструментом наукового дослідження, а також способом подання його результатів. Особливо актуальним це постає на синтаксичному рівні мови у зв'язку з його специфікою. З огляду на це питання дослідження процесів моделювання синтаксичних явищ є перспективним, наприклад, різновидів словосполучень, складних речень, синтаксичного зв'язку тощо.

Бібліографічні посилання

1. Андреев Н. Д. Статистико-комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении / Н. Д. Андреев.

- Ленинград : Наука, 1967. – 404 с.
2. **Арват Н. Н.** Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища шк., 1994. – 160 с.
  3. **Бенвенист Э.** Уровни лингвистического анализа / Э. Бенвенист // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1965. – Вып. 4. – С. 439–449.
  4. **Загнітко А. П.** Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон ДУ, 2001. – 662 с.
  5. **Меньшиков И. И.** Модель контаминированных образцов в синтаксисе / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск : ДГУ, 1972. – 140 с.
  6. **Мухин А. М.** Структура предложений и их модели / А. М. Мухин. – Л. : Наука, 1968. – 231 с.
  7. **Ревзин И. И.** Об одной синтаксической модели / И. И. Ревзин // Вопросы языкознания. – 1963. – № 2. – С. 148–150.
  8. **Севбо И. П.** Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика / И. П. Севбо. – К. : Наук. думка, 1981. – 192 с.
  9. **Попова І. С.** Про основні операції лінгвістичного моделювання в синтаксисі / І. С. Попова // Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. Попової І. С. – Дніпропетровськ : Ліра, 2014. – С. 76–84.
  10. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель): монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
  11. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспектах : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». – Чернівці, 2012. – 40 с.
  12. **Українська мова.** Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Укр. енцикл., 2000.